

ЛІТОПИСНИЙ ТЕРЕБОВЛЬ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Теребовль вперше згадується у літописі при описі Любецького з'їзду в 1097 році: “кождо держить иччину свою ... Теребовль и Василкови” [ПСРЛ, 1908, стб. 231]. Цього ж року Теребовль згадується у зв'язку з трагічними подіями – осліпленням князя Василька. “Дивно даєть ми градъ свои або и Теребовль мога волость пождавши и ннѣ” [ПСРЛ, 1908, стб. 239]. – заявив Василько Давидовому послові.

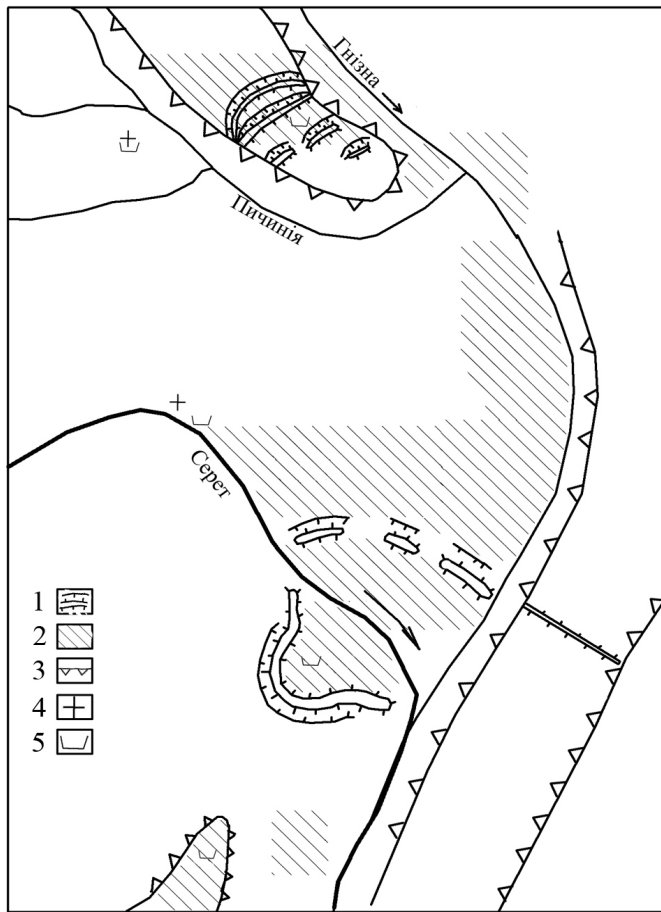


Рис. 1. Схема поширення культурного шару XI–XIII ст. в межах літописного Теребовля. 1 – вал та рів; 2 – територія поширення культурного шару; 3 – стрімкі схили; 4 – церква; 5 – могильник

Fig. 1. Scheme of spreading of cultural layer XI–XIII centuries in borders of annalistic Terebovl'. 1 – rampart and ditch; 2 – territory of spreading of cultural layer; 3 – swift slopes; 4 – church; 5 – burial complex

Воно мало складну структуру. На крайній частині мису споруджується князівський дитинець, до нього прилягала сакральна частина з культовим валом, жертovníком та довгими будинками громадського користування. Одночасно проходить формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, що відокремлювала селище від городища. Ця перебудова пов'язується зі значними змінами в соціальній структурі тогочасного

Як показали археологічні дослідження останніх років, в той час місто було центром однойменного князівства і мало складну структуру. Обстеження Б. Тимошука в 1984, 1986 роках поставили крапку в тривалій дискусії стосовно локалізації літописного Теребовля [Миська, 2005]. Зокрема було визначено, що дитинець літописного міста знаходився на Замковій Горі (в межах сучасного міста), а торгово-ремісничий посад разом з пристанню знаходились на території сучасних сіл Зеленче та Семенів, поблизу місця впадіння Гнізни в Серет [Тимошук, 1998, с. 124–127; Свешников, 1990, с. 105] (рис. 1).

Хоча територія міста вивчена ще не повністю, завдяки дослідженням, що були здійснені М. Ягодинською та автором, стало можливим охарактеризувати топографію літописного міста та виділити окремі стадії його розвитку [Ягодинська, 1999; Ягодинська, Виноградська, 2003; Миська, Погоральський, 2006].

Зародком міста можемо вважати общинний центр, заснований в другій половині IX ст. на Замковій горі в Теребовлі. До його складу входили городище та відкрите поселення. В першій половині X ст. городище перебудовується на князівську фортецю та стає одним з важливих центрів Західного поділля.

суспільства – переходом владних повноважень від общинної знаті до князівської [Миська, 2008].

Певні зміни в топографії Теревовлі відбуваються в кінці X ст. Зокрема припиняє існування селище в ур. Черпало, та значно зменшується селище на Замковій горі (з напільної сторони від городища).

На території городища найбільші зміни торкнулися сакральної частини. На місці культового валу споруджуються нові оборонні конструкції, які утворили головну укріплену лінію городища. Старий вал досипали до висоти 3 м, і на його вершині збудували дерев'яні оборонні стіни. З внутрішнього боку до цього валу прилягали житлово-господарські кліті шириною понад 3 м. При підсипці валу був реконструйований зовнішній рів. Його ширина становила 7–8 м, глибина від давньої поверхні 1,8 м [Русанова, 1984, с. 18]. Конструкція нової оборонної лінії є типовою для городищ – князівських фортець того часу.

Описані зміни очевидно пов'язані з приєднання території Західного Поділля до Київської держави після походу Володимира Святославича в 992/993 році [ПСРЛ, 1908, стб. 106]. Городище, очевидно, стає осідком посадника Київського князя.

В останній чверті XI ст. статус Теревовлі значно змінився, місто стало центром однойменного князівства. Це не могло не відобразитися на його розвитку. Саме на цей період припадає найбільший розквіт міста (кін. XI – перша пол. XIII ст.).

Очевидно, перш за все зміни мали торкнутися княжого дитинця, де розмістилась резиденція Василька Ростиславича. Як слушно зауважив Б. Тимошук, дитинець складався з трьох частин: княжого двору, сакральної частини та селища супутника [Тимошук, 1998, с. 125]. На жаль, територія двору була знівельована підчас будівництва кам'яного замку в XVII ст. До наших днів дійшов лише фрагмент валу. Він має довжину 20 м, ширину 11 м та висоту 0,70 м. Переріз його збереженої частини показав, що він зазнав низки перебудов. Остання відбувалась в II пол. XIII ст. та пов'язана очевидно з відновленням городища після татаро-монгольської навали. В основі валу знаходився шар (0,4 м) чорного суглинку, насичений вугликами, шматками глиняної обмазки та фрагментів кераміки XII ст. Він був покритий кам'яним відкосом товщиною 0,5 м та шириною 1,8 м. До нього прилягали дерев'яні стіни зрубної конструкції. На внутрішньому схилі рову в культурному шарі XII–XIII ст. було виявлено фрагменти череня. Останні свідчать, що зрубні приміщення використовувались як житла [Русанова, 1984, с. 16–17]. Виявлений в основі валу потужний культурний шар XII ст. вказує, що попередня реконструкція оборонної лінії проходила в зазначений період. Зіставляючи дані археології з літописними свідченнями, можна припустити, що ця перебудова проводилась в останній чверті XI ст. після виділення окремого Теревовлянського князівства. Очевидно з ініціативи Василька Ростиславовича на дитинці був споруджений княжий палац. За аналогією до багатьох княжих столиць тут, імовірно, також знаходилась княжа церква та ряд необхідних господарських приміщень.

Вагомий вклад у реконструкцію забудови княжого дитинця в Теревовлі зробив Л. Чачковський. Проаналізувавши давні документи, зокрема ревізійний акт з 1632 р., в якому йшлося про ліквідацію якихось давніх кам'яних мурів, що заважали будівництву нової фортеці, він вважав ці мури залишками будівлі княжого періоду. Сприймавши їх за залишки церкви літописної Теревовлі, дослідник висловив припущення, що: *“Двірська церква могла стояти тільки у північній частині замкової площі”* [Чачковський, 1931, с. 21–22].

До цих суджень Л. Чачковського слід додати, що, як ми бачимо на прикладі інших княжих столиць (Галич [Аулих, 1984], Перемишль [Žaki, 1974] тощо), княжі палаци були кам'яними та часто споруджувалися поблизу тієї ж церкви. Отже, зафіксовані в ревізійному акті кам'яні руїни могли належати як церкві, так і княжому палацу, а найімовірніше – це дві споруди. Тут слід додати такий факт, що початковий період розвитку галицької архітектурної школи припадає на першу половину XII ст. [Иоаннисян, 1984, с. 44] та, очевидно, пов'язаний з будівельною діяльністю братів Ростиславовичів. Свідченням цього може бути будівництво Володарем Ростиславичем в Перемишлі церкви Івана Хрестителя в 1119 р. [Рожко, 1999, с. 397].

До княжого двору з напільної сторони прилягав сакральний двір, який на думку Б. Тимошука, був відведений під резиденцію єпископа [Тимошук, 1998, с. 125]. Це досить сміливе припущення, позаяк відсутні будь-які писемні відомості про окрему Теревовлянську єпископію. Археологічні джерела свідчать, що значна частина сільського населення українського Прикарпаття в XII–XIII ст. була християнізована [Тимошук, 1995, с. 227]. Зрозуміло, що це не дає жодного простору для гіпотези про існування окремої Теревовлянської єпископії. Такого діоцезу не зафіксували візантійські реєстри єпархій константинопольського патріархату, а також літописи. Початково вся пізніша Галицька земля належала до Володимирської (волинської) кафедри. З середини XII ст. джерела вже згадують окремих галицьких єпископів, до діоцезу яких входила теревовельська волость. Духовенство цієї території, напевно, очолював настоятель головного храму Теревовлі або ж ігумен головного монастиря. На території сакральної частини очевидно знаходився центральний храм міста. Точне місцезнаходження його поки що не виявлене.

Опосередкованим доказом, того що церква могла знаходитись на площі між першим та другим валами, є виявлені два інгумаційні поховання із західною орієнтацією. Чоловіче безінвентарне поховання було виявлене М. Ягодинською в північній частині означеного майданчика (неподалік другого валу), та помилково інтерпретоване Б. Тимошуком, як культове захоронення X ст. [Миська, 2008, с. 298–299]. Жіноче поховання XII ст. було досліджене автором та Я. Погоральським в центральній частині майданчика [Миська, Погоральський, 2006, с. 264–265].

Як показують дослідження інших городищ, поховання на території міста переважно знаходились поблизу церкви. Так, довкола кафедрального храму в Перемишлі досліджено могильник, що складався з більше ніж 70 поховань в дерев'яних гробах. Цей могильник датується XII–XIV ст., та, як припускають дослідники, належав близькому оточенню князя [Kunusz, 1976, с. 62]. Кладовища біля храмів досліджені також у Василеві. Тут біля головного (кам'яного) храму досліджено велике християнське кладовище [Тимошук, 1982, с. 145]. Підплитове та два ґрунтових поховання досліджено біля церкви на дитинці Васи́лева [Тимошук, 1982, с. 138] та на багатьох інших пам'ятках.

На території сакральної частини, окрім культових споруд, знаходились також житлові та господарські приміщення. Вони призначались для священнослужителів та їхньої челяді. В обов'язки останньої, як показують дослідження, входило забезпечувати своїх господарів усім необхідним, що робило останніх економічно незалежними від княжої влади [Тимошук, 1995, с. 118].

Залишки наземної житлової споруди XII ст. виявлені при зачистці стінки дороги, що в східній частині майданчика. Тут знайдено уламки посуду галицького типу, шиферне пряслице, фрагмент скляного браслету, кістки тварин. Ця будівля перекривала споруду X ст. [Русанова, 1984, с. 20].

Окрім головної оборонної лінії, городища-князівські фортеці захищали додаткові укріплення. Вони переважно мали менш складну конструкцію, і їх залишки не завжди фіксуються на поверхні землі [Тимошук, 1990, с. 57]. В княжий час для підвищення обороноздатності городища були реконструйовані спарені вали ранньозалізного часу, які прикривали городище з напільного боку. Внутрішній вал знаходиться за 120 м від головної лінії оборони, а ще через 60 м зовнішній. Перший, внутрішній, півокруглий вал має більше видовжене закінчення від сторони східного краю мису, а обидва його кінці не доходять до самого обриву, а закінчуються на віддалі кільканадцяти метрів. Другий, зовнішній, сильно вигнутий вал, є значно довший від внутрішнього. Своїми двома видовженими закінченнями він обіймає закінчення внутрішнього валу та доходить до краю схилів гори щойно позаду нього. За рахунок сильного вигину він у середній частині значно віддалений від внутрішнього валу. Довжина зовнішнього валу 350 м, внутрішнього 170 м, ширина валу 12 м, рову 6 м [Чачковський, 1931, с. 24–25]. Включення цих валів у загальну систему оборонних споруд князівської фортеці підтверджується ще й тим, що в княжий час ескарпи тягнулися

від стрілки мису до цих додаткових валів. Над ескарпом було споруджено дерев'яну стіну. Залишками її є невеликий рівчак із скупченням опорних каменів [Русанова, 1984, с. 20].

З напільного боку до городища продовжувало існувати селище – супутник. На його території під час земляних робіт у 1988 р. М. Ягодинській вдалось зафіксувати підкліть наземного житла. Стінки котловану вертикальні відносно підлоги, дно рівне. Приблизно по середині північно-східної стіни знаходився окремий від верхньої споруди вхід. До середини вело три широкі сходинки. З правої сторони від входу в північно-західній стіні було вирізано підбоям у материку нішеподібну піч. Вона мала розміри: 1,20×0,75 м та висоту 0,60 м [Ягодинська, 1999, с. 96]. Привертає увагу знайдений в підкліті сфероконус. Для нього була зроблена спеціальна ямка біля південно-східної стіни. Сфероконус був виготовлений на гончарному колі, мініатюрний, товстостінний, із сферичним корпусом та конічним дном. Вінце невелике, горло коротке, трубчасте. Тісто, з якого було виготовлена посуда, добре відмулене, без домішок, на зламі світло-коричневого кольору, поверхня ангобована, випал рівномірний. Як зазначає дослідниця, посудини такого типу є нетиповими для досліджуваного регіону в домонгольський період. Вони зустрічалися в містах Волзької Болгарії, Північного Кавказу, Середньої Азії та використовувались для транспортування та зберігання ртутних препаратів, дорожніх олій, ароматичних речовин, ліків [Ягодинська, 1999, с. 97–99]. Зафіксована споруда була підкліттю наземного будинку та мала виробниче призначення. Споруди такого типу набули масового характеру на території Київської Русі та зокрема Західного поділля в XII – першій пол. XIII ст. Вони зустрічаються як на території міст, так і окремих селищ [Строцен, Ягодинська, 1997, с. 84–87].

Важливою частиною літописної Теребовлі був торгово-ремісничий посад. Адже, як стверджують дослідники, саме він є головною ознакою міст періоду Київської Русі. Городища, які не супроводжувалися торгово-ремісничими посадами, класифікуються як князівські фортеці, або феодальні замки [Тимошук, 1995, с. 106–116].

В письмових джерелах на означення торгово-ремісничої частини міста вживається термін “Поділ”. Ця назва очевидно походить від місця знаходження цієї частини в низу (в долині), поблизу водойми, на противагу городищу-дитинцю, який знаходився на горі. Це було перш за все пов'язано зі значними потребами у воді для ведення господарства та організації ремісничого виробництва. Річки в період Київської Русі продовжували відігравати важливу функцію як торгівельні шляхи. Тому на берегах річок поблизу посадів часто споруджувалися пристані. Прикладом такої схеми може бути київський Поділ. Він примикав до річки Почайни, на якій знаходилась річкова пристань [Толочко, 1972, рис. 36].

Подібна схема простежується в Теребовлі (рис. 1). Тут, на березі Серету, в гирлі Гнізни (3 км від Замкової Гори) знаходиться городище. Його більша частина займає мис, утворений річками (с. Зеленче), а менша розміщена на протилежному березі Серету (с. Семенів). П. О. Раппопорт, провівши обстеження пам'ятки, дійшов висновку, що обидва городища існували одночасно як єдиний воєнно-оборонний комплекс [Раппопорт, 1967, с. 25]. Як зазначалось вище, багато дослідників вбачали в цьому городищі залишки княжого дитинця. Проте дослідження, проведені І. Русановою та Б. Тимошуком в 1984 р. [Русанова, 1984, с. 21–23] та пізніші обстеження автора [Миська, 2004, с. 12–13] показали, що воно є залишками укріпленої частини міського посаду з річковою пристанню.

На лівому березі Серету, в центрі с. Зеленче, збереглися три ділянки валу (решта ділянок зруйновані будівлями та городами жителів села). Цей вал починався від берега Серету, оточував площадку розмірами 170×240 м, та другим кінцем доходив до берега Гнізни [Русанова, 1984, с. 22]. Висота валу в збереженій частині досягає близько 3 м. З напільного боку перед валом знаходиться рів глибиною 2 м. Зазначена площа поділяється на дві частини. Перша частина (власне займає мис утворений лівим берегом Серету та правим берегом Гнізни) відокремлюється від другої (прилягає до першої з північно – західного боку та простягається вздовж Серету) значним перепадом висот (1,5 м). П. Раппопорт вважав, що, власне, перша площадка є залишком дитинця [Раппопорт, 1967, с. 24–25].

На городищі стаціонарні археологічні дослідження не проводились, проте численні археологічні розвідки виявили на його території значну кількість уламків керамічного посуду XI–XIII ст. та скляних браслетів [Раппопорт, 1967, с. 25].

Упродовж XX ст. експедиції, що проводили обстеження городища, фіксували на території с. Зеленче цілий ряд селищ XI–XIII ст. [Ратич, 1957, с. 64; АП, 1982, с. 163–164]. Проте обстеження, проведені автором в 2004 р., встановили, що всі вони є складовою одного великого селища, яке починається перед валом городища. Територія, яку займає селище, простягається вгору по течії Гнізни до сучасної межі Теребовлі (близько 2 км). Селище займає надзаплавну терасу Гнізни та схили пагорбу. Тут зібрано значну кількість фрагментів кружальної кераміки XI–XIII ст. [Миська, 2004, с. 13].

Серед знахідок, виявлених на цьому поселенні, привертає увагу скарб скляних браслетів, виявлений випадково у 1894 р. Він складався з двох частин. До першої входило кількасот різнокольорових скляних кручених браслетів різних розмірів. Вони зберігались у великій сірій добре випаленій кружальній посудині. Неподалік від першої знахідки було виявлено другий, більший скарб, який складався із 500 браслетів діаметрами від 4 до 7 см. Їх кольори: світло-блакитний, світло-зелений, брудно-зелений з брунатно-червоними, рідше з брунатно-фіолетовими смужками. Другий скарб зберігається у ЛІМ [Demetrykiewicz, 1900, s. 98; Фонди ЛІМ].

Поблизу селища, на високому лівому березі Серету, знаходиться інгумаційний ґрунтовий могильник XII–XIII ст. Він розміщений на місці більш давнього поселення XI–XII ст. В 1956 р. відкрито поховання підлітка без речей. Кістяк орієнтований головою на захід знаходився на глибині 0,70 м [Свешников, 1959, с. 12]. При обстеженні могильника в 1984 р. зафіксовано скелети на глибині 1 м, біля них лежали уламки посуду XII–XIII ст. [Русанова, 1984, с. 23].

На місці цього могильника в кін. XIX – на поч. XX ст. була зібрана значна частина колекції місцевого археолога-любителя Крушинського. Ця колекція в 1945 р. придбана Львівським історичним музеєм. Вона складається зі значної кількості металевих, кістяних, скляних, глиняних та кам'яних предметів. Найбільшу групу становлять бронзові вироби (277 одиниць). Окрему групу знахідок складають привісні булли (7 шт.) та персні-печатки (9 шт.) [Власова, 1962].

Численний різноманітний матеріал, виявлений впродовж кін. XIX–XX ст. на території с. Зеленче, засвідчує значний розвиток місцевого ремесла, широку мережу торговельних зв'язків Теребовлі, вказує на значну концентрацію ремісничих та торговельних об'єктів на зазначеній території та підтверджує думку про розміщення тут торгово-ремісничого посаду літописного міста.

На правому березі Серету виділяється дугоподібний вал, розміщений на незначному підвищенні серед заплави. Його висота досягає 3 м. Біля нього ледь простежується заплалий рів. Вал відгороджує з боку поля майданчик розмірами 70×55 м. Від його кінців до Серету йдуть два невисокі вали. Вони оточують невисокий прибережний майданчик розмірами 190×50 м. При зачистці берега в межах городища був виявлений на глибині 2,50 м культурний шар XI–XIII ст. товщиною 0,40 м. Зокрема рештки обгорілого дерева, уламки посуду XI–XIII ст., кістки тварин, деформовані залізні предмети [Тимошук, 1998, с. 126]. Аналогічний матеріал виявлений низкою експедицій, в тому числі автором, на підвищеній ділянці в межах дугоподібного валу [Миська, 2004, с. 12–13]. Відомі цікавіші знахідки з цієї ділянки, які вказують на соціальний статус пам'ятки. У 1931 р. тут було знайдено амфору київського типу [Чачковський, 1931, с. 12–13], в 1963 р. П. Раппопорт при зачистці ями виявив свинцеву вислу печатку, яка зараз знаходиться у Тернопільському краєзнавчому музеї [Герета, 1997, с. 11]. Найважливішою знахідкою, на наш погляд, є виявлене в 1984 р. поховання в кам'яному саркофазі. Воно знаходилося майже посередині між кінцями дугоподібного валу. Товщина кришки 0,06 м, довжина 2,25 м, ширина 0,55 м та 0,62 м. В нижній частині цієї добре обробленої плити зроблені два поперечні пази (шириною 0,05 м та

глибиною 0,01 м) в які вставлялись бічні стінки саркофагу. Біля кісток небіжчика знаходились уламки кераміки XII–XIII ст. [Русанова, 1984, с. 22].

Аналізуючи даний матеріал, Б. Тимошук інтерпретував Семенівське городище як залишки річкової пристані. Вона в свою чергу поділялась на три основні частини: гавань; укріплену площадку-пристань; оборонний дугоподібний вал [Тимошук, 1995, с. 232]. Залишками першої є майданчик, оточений двома невисокими валами-дамбами, що прилягали до річки. Залягання культурного шару на глибині 2,50 м очевидно вказує на тогочасну глибину гавані. Фрагменти перегорілої деревини можуть бути залишками помосту, до якого причалювали човни. Виявлене поховання в саркофазі на території пристані свідчить, що тут знаходилась церква.

Важливе значення для розкриття соціального та культурного розвитку населення літописної Теребовлі має курганний могильник, досліджений у 1876 р. А. Кіркорм. Він знаходиться за 0,5 км на південь від городища в с. Семенів в ур. Могилки, з лівого боку від дороги на Підгайчики. Дослідник виявив 13 курганів, з яких розкопав 6 [Kirkor, 1877, s. 15–16]. Антропологічні дослідження кістяків провів І. Коперницький [Kopernicki, 1877, s. 58–64]. П'ять поховань виявились інгумаційними. Покійники знаходились в підкурганних ямах, орієнтовані головами на захід. В п'яти випадках (в тому числі в кремаційному похованні) виявлено залізні цвяхи, що може вказувати на наявність дерев'яних домовин. Руки покійників, окрім першого поховання, були витягнуті вздовж тулуба. В першому похованні рука була зігнута, кисть знаходилась на грудній клітці. Це поховання відрізняється від інших також значною кількістю прикрас та застосуванням каменів і дерев'яних колод в облаштуванні поховальної ями. Окремо виділяється курган із обрядом кремації здійсненим на місці поховання [Миська, 2009, с. 272–273]. Аналіз супровідного матеріалу, виявленого в курганах, показує, що кремаційні та інгумаційні поховання на цьому могильнику є одночасовими (XII–XIII ст.) [Миська, 2009, с. 275–276]. Відповідно це дає підстави припустити, що обряд кремації в Теребовлі співіснував разом з інгумацією щонайменше до XII ст. Звичайно це питання потребує додаткових підтверджень, тому на сучасному етапі досліджень, може сприйматися лише як гіпотеза.

Підсумовуючи наведений вище матеріал, городище в селах Семенів та Зеленче з великим селищем можна класифікувати як торговельно-ремісничий посад літописної Теребовлі. До його складу входили: 1) укріплена частина (городище в межиріччі Серету та Гнізни); 2) річкова пристань (городище на правому березі Серету); 3) неукріплена частина (селище в с. Зеленче); 4) курганний та ґрунтовий могильники. Серед його мешканців простежується майнова диференціація та послідовники різних релігійних вчень.

Існує думка, що торговельно-ремісничий посад в Теребовлі, окрім описаного (так званого дальнього посаду), мав ще й другу частину (так званий ближній), що розміщувався в підніжжі Замкової Гори, на двох берегах Гнізни (на території сучасного міста) [Тимошук, 1995, с. 121–122].

Це припущення має ряд підтверджень. Л. Чачковський зазначав, що фрагменти посудин княжого часу *“стрічаються переважно вздовж правого берега Гнізни, на більше вивищених місцях, на просторі від Замкової Гори, аж по устя ріки на території Зеленча, значно рідше вони знаходяться по лівій стороні ріки”* [Чачковський, 1931, с. 36]. Також численні обстеження, проведені автором на території міста, виявили матеріал XII–XIII ст. в багатьох місцях вздовж правого берега Гнізни від меж зі с. Зеленче до північних околиць [Миська, 2004, с. 13]. Ці знахідки дають підстави вважати, що садиби міського посаду, з певними проміжками, займали територію від підніжжя Замкової Гори до укріпленої частини в теперішньому с. Зеленче, адже дитинець міста завжди притягував до себе довколишніх мешканців, тут в разі небезпеки завжди можна було знайти надійний сховок.

Стосовно лівого берега Гнізни, то ситуація тут дещо складніша. Для вияснення поставленого питання важливе місце мають дослідження, проведені В. Черноусом в 1992 р. на території монастиря Кармелітів, оборонні мури якого розміщені безпосередньо на березі річки, навпроти руїн замку. Тут в межах розкопу розмірами 4×3 м (рис. 2) було виявлено

залишки наземної споруди із розвалом глиняної печі. В заповненні об'єкту виявлено фрагменти кераміки XII–XIII ст. Вона перекривала споруду черняхівської культури [Чорноус, 1992, с. 15]. Ці дослідження чітко вказують, що в XII–XIII ст. на лівому березі Гнізни існувало поселення, проте який воно носило характер залишається незрозумілим.

Не надто прояснили ситуацію дослідження, проведені М. Ягодинською (2002) і автором, та Я. Погоральським (2005–2007) на лівобережжі Теребовлі (рис. 3). Вони показали, що культурний шар на означеній території зруйновано пізнішими перебудовами. В окремих місцях виявлено поодинокі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Зокрема, на вул. Гірника, 5 [Ягодинська, Виногородська, 2003, с. 300], Кн. Василька, 90 [Миська, Погоральський, 2005, с. 13], в обривах лівого берега Гнізни [Чорноус, 1991, с. 101]. При дослідженнях за адресою Кн. Василька 81а знайдено залізну підкову до чобота, наконечник стріли, залізну проколку та точильний камінь, які належать до XII–XIV ст. [Строць, Миська, 2006, с. 8]. Всі описані знахідки знаходились в перевідкладеному культурному шарі, поряд з артефактами інших періодів. Слід зазначити, що названі ділянки розміщені по сусідству з територією монастиря. На ділянках, що знаходяться південніше від монастирських володінь артефактів княжого часу не виявлено, хоча це може бути пов'язано із пізнішими перебудовами, сліди яких зафіксовано під час досліджень.

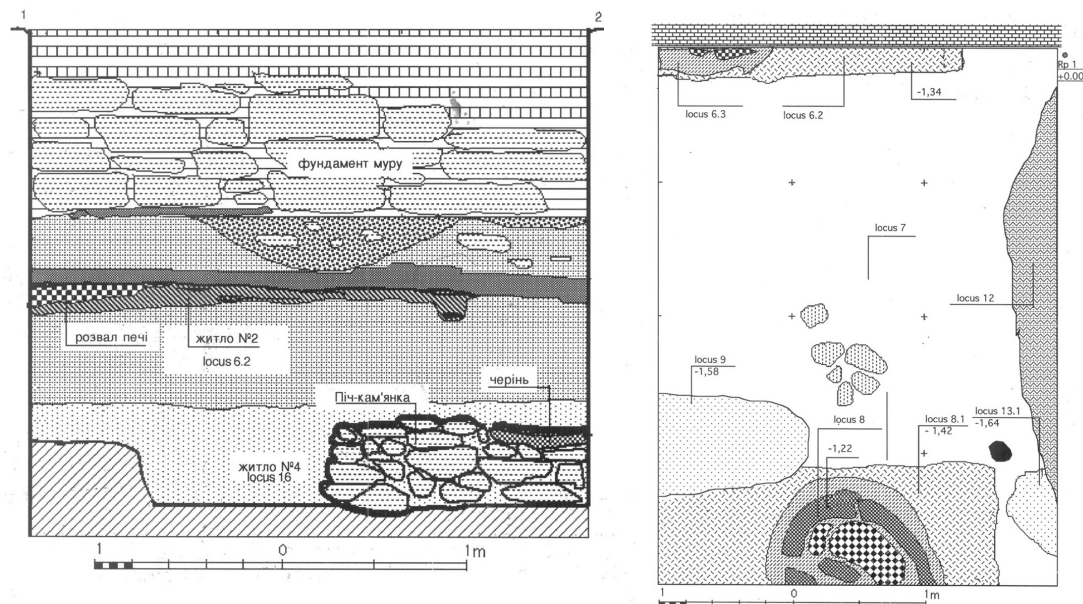


Рис. 2. Профіль та план розкопу в подвір'ї монастиря Кармелітів в м. Теребовля (за В. Чорноусом)

Fig. 2. Profile and plan of excavated area in the yard of Carmelites cloister in Terebovlia (by V. Chornous)

З пізніших письмових джерел відомо, що в 1415–1420 роках король Ягайло видав декрет, яким дозволив Теребовлянському шляхтичеві Бартошу заснувати на лівому березі Гнізни нове місто. Його поселенці звільнялись на вісім років від будь-яких повинностей, тут було дозволено щорічний ярмарок [Герета, 1997, с. 18; Мішко, 1993, с. 30]. Бартош Гловацький керував загonom воїнів і відзначився в битві під Грюнвальдом (1410 р.) здобуттям хоругви хрестоносців, за що й був нагороджений згаданим вище привілеєм [Городиський, Зінчишин, 1998, с. 106].

Співставляючи результати археологічних досліджень та письмових джерел, слід припустити, що в XII–XIV ст. на лівому березі Гнізни існувало невелике селище.

До складу більшості літописних міст, в тому числі Теребовлі, входили передмістя: селища, монастирі, феодальні замки. Зокрема за археологічними даними можна виділити два монастирі. Залишки першого були виявлені Я. Пастернаком в 1937 р. на пагорбі Попівщина,

Fig. 3. Scheme of situation of archaeological excavations in central part of Terebovlia (years of exploration marked by numbers)

320

дерев'яна церква Успення Пресвятої Богородиці з церковним цвинтарем [Чачковський, 1931, с. 42].

На підставі в першу чергу археологічних досліджень (позаяк писемні джерела не дозволяють судити про час виникнення, розміри, вигляд чи характер забудови Тербовлі) можна дійти таких висновків:

– у другій половині IX ст. на Замковій Горі в Тербовлі формується общинний центр. Городище та поселення-супутник, які знаходилися тут стають зародком літописного міста;

– в X ст. відбувалася перебудова городища, воно набуло ознак, характерних для князівських фортець, та відігравало роль міського дитинця. Одночасно проходило формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, що відокремлювала селище від городища;

– на межі X–XI ст. проходила чергова перебудова городища. На місці культового валу була споруджена головна оборонна лінія, що складалась з дерев'яних оборонних стін поставлених на вал-платформу висотою 3 м. З внутрішнього боку до цього валу прилягали житлово-господарські кліті, що є характерною ознакою городищ – князівських фортець цього часу. Ця перебудова пов'язана з походом Володимира Святославовича 993 р. на хорватів, та переходом їх території під безпосереднє управління київської адміністрації;

– в останній чверті XI ст. Тербовля стає центром уділу Василька Ростиславовича. Це прискорило розвиток міста, зокрема розбудову торгово-ремісничого посаду, що займав територію від підніжжя Замкової Гори до гирла Гнізни в сучасному с. Зеленче та включав у свою територію річкову пристань. Окрім княжої твердині та посаду, до складу міста входили численні передмістя з монастирями та селищами;

– з втратою Тербовлем столичного значення місто не занепало, а продовжило свій економічний та соціальний розвиток аж до татаро-монгольської навали. Очевидно, Тербовль залишився центром волості, де в часи відсутності окремого удільного князя перебували посадники галицьких князів, які здійснювали повноваження з управління волостю.

ЛІТЕРАТУРА

АП

- 1982 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / під ред. О. П. Черниш, В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька та інші. – Київ: Наукова думка. – 267 с.

Ауліх В. В.

- 1984 О детинце древнего Галича // Древнерусский город. – Київ: Наукова думка. – С. 12–14.

Власова Г. М.

- 1962 Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса. – Вып. 4. – С. 246–259.

Герета І. П.

- 1997 Тербовля: шлях через віки. – Львів: Каменяр. – 127 с.

Городиский Л., Зінчишин І.

- 1998 Мандрівка по Тербовлі та Тербовлянщині. – Львів: Каменяр. – 294 с.

Иоаннисян О. М.

- 1984 Итоги и задачи археологического изучения галицкого зодчества XII–XIII вв. // Древнерусский город. – Київ: Наукова думка. – С. 41–45.

Миська Р. Г.

- 2004 Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – 108 с.
- 2005 Княжа Тербовля (історіографічний огляд) // Археологія. – № 1. – С. 92–95.
- 2008 Долітописний Тербовль // МДАПВ. – Львів. – Вип. 12. – С. 292–303.

- 2009 Дослідження А. Кірка та В. Деметрикевича в околицях Тербовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. пр. – Чернівці. – Т. 2 (26). – С. 270–279.
- Миська Р., Погоральський Я.*
- 2005 Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 90 а в м. Тербовля Тернопільської обл. у 2005 р. // Архів ІА НАН України. – 2005/191. – 76 с.
- 2006 Археологічні дослідження у Тербовлі // АДЛУ. – Львів. – Вип. 9. – С. 249–268.
- Мішко С.*
- 1993 Історія Тербовельщини // Тербовлянщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль. – С. 23–58.
- Пастернак Я.*
- 1968 Стародавні часи Тербовельщини // Тербовельська земля : іст.-меморіал. зб. – Нью-Йорк – Сідней. – С. 19–31.
- ПСРЛ*
- 1908 Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб. – XVI с. – 938 стб. – 87 с.
- Раппопорт П. А.*
- 1967 Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // МИА. – № 140. – 241 с.
- Ратич О. О.*
- 1957 Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України. – Київ. – 84 с.
- Рожко М. Ф.*
- 1999 Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4 т. – Т. 1. Археологія та антропологія. – Львів. – С. 361–460.
- Русанова И. П.*
- 1984 Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – 68 с.
- Свешніков І. К.*
- 1959 Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів. – С. 3–29.
- Свешников И. К.*
- 1990 Тербовль // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев: Наукова думка. – С. 105–107.
- Строцьєн Б. С., Миська Р. Г.*
- 2006 Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 81а в м. Тербовля Тернопільської обл. у 2006 р. // Архів ІА НАН України. – 2006/90. – 48 с.
- Строцьєн Б. С., Ягодинська М. О.*
- 1997 Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль. – С. 84–92.
- Тимошук Б. О.*
- 1982 Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – Київ: Наукова думка. – 206 с.
- 1998 Тербовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич. – С. 124–127.
- Тимошук Б. А.*
- 1990 Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – Москва: Наука. – 192 с.
- 1995 Восточные славяне: от общины к городам. – Москва: Издательство МГУ. – 261 с.
- Толочко П. П.*
- 1972 Історична топографія стародавнього Києва. – Київ: Наукова думка. – 218 с.
- Чачковський Л.*
- 1931 Княжа Тербовля [Рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Львів. – 52 с.
- Чорноус В. О.*
- 1991 Розвідкові роботи в Тербовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ. – С. 101–102.

- 1992 Звіт про археологічні дослідження в Теребовлі в 1992 р. // Приватний архів В. О. Чорноуса. – 68 с.
- Ягодинська М. О.*
- 1999 Давньоруське житло на підкліті з Теребовлі // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль. – С. 96–101.
- Ягодинська М. О., Виногородська Л. І.*
- 2003 Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році // АБУ 2001–2002 рр. – К. – С. 299–302.
- Demetrykiewicz W.*
- 1900 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // MAAE. – Kraków. – S. 92–125.
- Kirkor A. H.*
- 1877 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. – Kraków. – T. I. – S. 12–16.
- Kopernicki J.*
- 1877 O kościach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu Galicyjskiem // ZWAK. – Kraków. – T. I. – S. 19–72.
- Kunysz A.*
- 1976 Padzieje Przemyśla // Tysiąc lat Przemyśla. – Rzeszów. – S. 7–89.
- Żaki A.*
- 1974 Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Roman MYS'KA

ANNALISTIC TEREBOVL' (ON THE BASE OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES)

Analysis and systematization of archaeological material of XI – first half of XIII century from Terebovlia and its suburbs are made at the article. Topography of annalistic city – center of principality, is examined on this base.